

О.А.Пиріг

ЦІНОВА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В РОКИ НЕПУ

Сучасна історична наука, поступово долаючи кризові явища, просувається шляхом переосмислення вітчизняної історії. Трансформаційні процеси в господарському комплексі України актуалізували дослідження економічної політики 20-х рр. минулого століття, коли запровадження ринкових відносин дозволило владі подолати параліч економіки та політичну кризу. У монографіях С.Кульчицького, В.Марочка, В.Лантуха, Б.Гринчуцького, В.Калініченка та інших з нових методологічних позицій розкриваються різні аспекти непу в Україні, однак цінова політика цього періоду залишилася поза увагою дослідників.

Вивчення цієї складової непу дозволяє з більшою точністю визначити ступінь допуску РКП(б) ринкових відносин в економіку, з'ясувати важелі регулювання цін на внутрішньому ринку України, створити цілісну картину нової економічної політики.

Нагадаємо, що більшовицька “червоногвардійська атака” на капітал 1917 – 1920 рр. привела до повного паралічу господарства й незадоволення основної маси населення, яке набуло в Україні форм селянської війни. Проте місцеві ринки в УСРР діяли, однак, як справедливо зазначав О.Малафеев, вони функціонували ізольовано один від одного [1.-С.27], що в умовах руйнування транспортної системи викликало досить велику різницю цін на одні й ті ж товари. Цілком природно, що тотальний дефіцит харчових продуктів та товарів першої необхідності в цей час обумовив високі ціни на місцевих ринках. Зазначимо, що на останніх поряд з торгівлею за класичною схемою “товар-гроші-товар”, існував безгрошовий приватний обмін. В умовах політичної нестабільності влада оголосила війну “спекулянтам”: на місцевих ринках організовувались облави; мішечників, які намагалися купити харчові продукти у селян для власного споживання чи продажу голодуючому населенню міст, знімали з потягів на підступах до сільської місцевості; влаштовувались спеціальні кордони, щоб не допустити “неорганізованого” вивозу сільськогосподарської продукції. Незважаючи на такі заходи, ціни на товари знизити не вдалося, остаточно знищити торгівлю теж.

Шукаючи шляхи збереження влади, більшовики змушені були на початку 1921 р. відступити від комуністичної доктрини, порушити положення другої програми РКП(б) про ліквідацію товарно-грошових відносин при соціалізмі й запровадити ринкові відносини в радянське господарство. Підприємства державної промисловості були переведені на госпрозрахунок, скасовано продрозкладку, організовано роботу ярмарків і бірж, створено кредитно-банківську систему, проведено грошову реформу тощо.

Ініціюючи повернення до ринку, правляча партія тримала цей процес під жорстким контролем. Зауважимо, що з 1921 р. в ринкові відносини включилися не лише приватні підприємці, а й виробники державного сектора економіки,

зокрема трести, радгоспи й перші, хоча й малопотужні, колгоспи. В цих умовах держава стала активно впливати на процес ціноутворення.

Декретом РНК РСФРР від 5 серпня 1921 р. було ухвалено “Положення про комітет цін”. Наприкінці серпня того ж року Раднарком УСРР продублював цей документ, поширивши його дію на територію України. Комітет цін мав встановлювати оптові, а в деяких випадках і роздрібні ціни на всі товари, що випускали державні підприємства, та закупівельні ціни на товари, які заготовлялися для потреб держави. На цей орган було покладено також обов’язки періодично переглядати ціни та визначати строки введення нових цін в залежності від коливання вартості радзнаку. До складу комітету цін ввійшли представники наркомфіну, УРНГ, наркомпроду, наркомзовнішторгу, ЦСУ та інших відомств Раднаркому [2.-Ст.486].

Влітку 1921 р. комітет цін не зміг (чи не встиг) реально вплинути на процес ціноутворення на внутрішньому ринку. Введення продподатку давало певний стимул розвитку господарської ініціативи селянина, але на стані внутрішнього, зокрема ринку сільгосппродуктів, цей захід не позначився. Отже, влітку ціни на продукцію сільськогосподарського виробництва залишалися стабільними. Посуха 1921 р. знищила не лише врожай зернових культур, а й корми для худоби. Разом з продрозкладкою, яка підірвала селянське господарство, ліквідацією поміщицьких господарств, що були основними постачальниками хліба на внутрішній ринок, вона викликала голод в Україні. В цей час якнайвиразніше проявилася дія ринкового механізму ціноутворення. Ринок відреагував на це ажіотажним попитом на хліб та зростанням на нього цін. На стані цін позначилася також нестабільність грошової системи. Відомо, що в УСРР в обігу знаходився так званий радзнак, вартість якого постійно падала. Комітет цін виявився безсилим змінити ціни на хліб.

У 1922 р. спостерігаються зрушення у промисловому виробництві. Трести стають монополістами як у виробництві, так й у реалізації промислової продукції. Організація синдикатів, що займалися збутом товарів, які виробляли державні підприємства, привела до невинновано високих цін на продукцію державних трестів. Як вважає І.Благих, цим вони змусили селянина купувати товари кустарного та ремісничого виробництва [3.-С.176]. Інший дослідник А.Диланян розглядає високі ціни на промтовари як результат дії законів ринку, засіб стимулювання розвитку промисловості [4.-С.23]. На нашу думку, більше відповідає реаліям висновок І.Благих, оскільки цивілізованого ринку у 1922 р. не існувало, ціни на промтовари встановлювалися синдикатами.

Неврожай 1921 р. позначився й на стані ринку наступного року. Взимку та навесні внаслідок дефіциту сільгосппродукції спостерігалось зростання цін на неї. Лише після надходження на ринок зерна нового врожаю ціни стабілізувалися. В цих умовах комітет цін не зміг справитися з основною своєю функцією – регулюванням цін і був ліквідований постановою Раднаркому УСРР у липні 1922 р. [2.-1922.-№29.-Ст.444]. Однак, держава не відмовилася від ідеї жорсткого контролю за впровадженням в економіку ринкових відносин в господарство. У цей час в Москві створюється Кон’юнктурний інститут, завданням якого був аналіз проблем ринку та підготовка висновків і пропозицій

щодо державної економічної політики. Очолив цей заклад вчений із світовим ім'ям М.Кондратьєв. Науковці інституту вивчали й питання ціноутворення. Сам М.Кондратьєв вважав, що треба відмовитися від помилкової думки начебто процес руху цін можна спрямувати в потрібному напрямку. Він доводив, що в умовах ринку ціни на товари визначає попит та пропозиція [1.-С.36].

Незважаючи на чітку позицію вчених, у середовищі політиків й господарників одностайності щодо ціноутворення й ролі держави в цьому процесі не було. Частина з них, обстоюючи відомчі інтереси, виправдовувала високі ціни на продукцію, яку випускали трести, й вимагала активного втручання держави в процес ціноутворення.

У 1923 р. намітилася тенденція до зниження цін на сільськогосподарську продукцію та їх зростання на товари промислового виробництва. В Україні один пуд жита коштував на ринку 25 копійок у той час, коли в Тулі – 80-90 копійок [5.-Спр.1668.-Арк.-23]. Ціни на промислові товари широкого вжитку в магазинах Вукоопспілки виросли на 150 і більше відсотків [5.-Спр.1896.-Арк.4]. Комісія політбюро ЦК КП(б)У по вивченню руху цін підготувала доповідну записку, в якій зниження цін на продукцію села пояснювали значним врожаєм зернових, вищими темпами розвитку сільськогосподарського, ніж промислового виробництва, а також тим, що селяни змушені були збувати свої товари восени, оскільки мали сплатити державі податки [5.-Спр.1668.-Арк.8]. Сьогодні очевидно, що таке тлумачення причин відносно низьких цін на продукти сільськогосподарського виробництва є неповним. На нашу думку, слід врахувати також конкуренцію, зокрема на хлібному ринку, яка виникла внаслідок його демонополізації, адже покупцями й продавцями виступали великі й дрібні державні і кооперативні підприємства та установи, приватні торговці. Не враховано також обмежені можливості виходу продукції села на зовнішній ринок. Не могли укладачі доповідної записки в силу своєї ідеологічної зашореності констатувати низьку купівельну спроможність населення через зубожіння основної його маси.

Високі ціни на промислові товари, на думку укладачів цього документа, є результатом високої собівартості продукції, значних накладних витрат у торгівлі та підвищення залізничних тарифів [5.-Спр.1668.-Арк.10,20]. Так, собівартість солі, що видобувалася на підприємствах Солесиндикату, в тому числі й на Бахмутському родовищі, збільшилася у два рази порівняно з довоєнним часом. Оптові ціни приватного ринку міст, що знаходилися неподалік від соляних промислів, були нижчими за ціни синдикату [1.-С.38]. Пропонувалося для здешевлення товарів промислового виробництва боротися за зниження собівартості, вдосконалення організації торгівлі. Наголошувалося також на необхідності збільшити випуск товарів для села.

Розходження “ножиць” цін у жовтні 1923 р. становило 3,2% [5.-Спр.1896.-Арк.3], що викликало кризу збуту промтоварів. ЦК КП(б)У намагався не втратити контроль за ситуацією. “Ножиці” цін були не лише проблемою господарською, а й політичною. Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор підкреслював наявність економічної шпарини, яка може перетворитися на політичне незадоволення багатомільйонного селянського населення [6.-С.34].

Державна партія шукала вихід із складної ситуації. Апарат ЦК вивчав матеріали комісії з внутрішньої торгівлі (комвноторгу) про стан товарообігу, результати Харківського та Київського ярмарків, таблиці цін тощо [5.-Спр.1672.-Арк.146].

Водночас у правлячій партії розпочалася дискусія щодо засобів подолання кризи збуту. Найбільш поширеною була пропозиція знизити ціни на промислову продукцію адміністративним шляхом. Реалізація цих заходів означала б грубе порушення законів функціонування ринку.

ХІІІ конференція РКП(б) (січень 1924 р.) як найважливіші визначила завдання регулювання оптових та роздрібних цін на основні товари масового, в першу чергу селянського споживання, посилення впливу місцевих державних органів на реалізацію заходів по зниженню цін, підкреслила необхідність “нормування цін на сіль, гас і цукор по усіх видах торгівлі” [7.-С.401]. У березні 1924 р. пленум ЦК КП(б)У визнав за необхідне “вести дальшу політику зниження оптових цін та зниження роздрібних накидок” [8.-С.270]. Аналогічні рішення ухвалили й губернські комітети державної партії. Зокрема, пленум Донецького губкому КП(б)У одним з дійових заходів у подоланні кризи збуту назвав зниження цін на промтовари [9.-Арк.86]. Недостатнє регулювання ринку з боку держави підкреслено й в резолюції другого Всеукраїнського з’їзду працівників промисловості, торгівлі та транспорту [5.-Спр.1878.-Арк.14].

Відповідно до рішень партійних органів, були знижені відпускні ціни на товари промисловості державного сектора, залізничні тарифи. Крім того трести та синдикати в умовах кризи збуту змушені були здешевити товари з власної ініціативи. Найбільш відчутним було зниження цін у текстильній, харчовій, гумовій, силікатній галузях промисловості. Це привело до збиткової роботи ряду трестів, однак дозволило пом’якшити вплив кризи на основну масу споживачів.

У радянській історіографії усталилася думка про те, що в умовах кризи збуту внутрішній ринок України був перенасичений товарами промислового виробництва та харчовими продуктами. За даними комвноторгу у першій половині 1924 р. на внутрішньому ринку УСРР не вистачало м’яса, риби, мануфактури та інших товарів. Комісія надіслала до Москви телеграму з проханням надати товари, дефіцит яких відчувався в республіці, але центр не поспішав задовольняти потреби українського споживача.

Уряд УСРР намагався знизити ціни на деякі товари шляхом збільшення їх маси на регіональних ринках. Так, на Чернігівщину було направлено гас, на Катеринославщину та Донбас – хліб і цукор [5.-Спр.1896.-Арк.28]. Однак ці заходи не дозволили змінити загальну ситуацію на ринку.

Комноторг мав можливість регулювати ціни на сіль, цукор, гас, мило, борошно, інші товари, які випускали державні підприємства. Більшість з них реалізовувалася через приватну роздрібну торгівельну мережу, оскільки навіть у великих містах кооперативна та державна торгівля були розвинуті недостатньо, а приватник встановлював ціни на власний розсуд. У лютому 1924 р. було визначено тверді ціни на печений хліб, обов’язкові для кооперативної та державної торгівлі, а згодом й ціни на сіль, гас, цукор. Зниження цін на товари

повсякденного вжитку в кооперативній та державній мережі змусили приватника теж переглянути роздрібні ціни.

Криза збуту додалася більшовиками за принципом дії ножиць, який вимагав не лише зниження цін на промислові товари, а й підвищення їх на продукцію сільськогосподарського виробництва. Певною мірою “допоміг” їм недорід хліба влітку 1924 р. Скорочення пропозиції сільгосппродукції на внутрішньому ринку України й підвищення попиту на неї викликало й зростання цін. Найбільше підвищення їх спостерігалось на південному сході України, де очікувався поганий врожай. З 30 травня по 1 липня на пшеницю вони збільшилися на 18,4%, на жито – на 19,5% [5.-Спр.1878.-Арк.84]. Голова комвноторгу УСРР М.Лобачов у записці до політбюро ЦК КП(б)У доповідав про ажіотажний попит на продукцію сільськогосподарського виробництва [5.-Оп.6.-Спр.52.-Арк.184].

У зв'язку з неврожаєм у Поволжі союзний уряд вимагав заготовити в Україні 2500 пудів насіннєвого жита. Восени 1924 р. на хлібному ринку України купували зерно московські та ленінградські кооператори, близько півтора десятків райспілок та центральних робітничих кооперативів, а також Моссільпром, сільгосппромторг, Самарська контора Держбанку та інші організації й установи [5.-Оп.6.-Спр.52.-Арк.88]. Крім того, заготівлі вели й приватні торговці, хоча держава прагнула витіснити їх з ринку.

Підвищення закупівельних та оптових цін на сільгосппродукцію потягло за собою й зростання роздрібних цін, що могло викликати соціальну напругу у великих промислових центрах. Як і раніше, держава вирішувала це питання адміністративними методами, знижуючи ціни в основному за рахунок виробника. Водночас посилювався контроль за цінами. Спеціальна постанова Раднаркому УСРР вимагала від магазинів усіх форм власності щомісяця надсилати відомості про ціни до місцевих статистичних бюро [2.-1925.-№13-14.-Ст.103]. З метою покращення організації внутрішньої торгівлі, в тому числі й контролю за дотриманням встановлених державою цін, влітку замість комісії з внутрішньої торгівлі було створено спеціальний наркомат. У відповідній записці наркома Генкіна до ЦК КП(б)У констатувала відсутність чітко організованого апарату новоствореного наркомату, кваліфікованих кадрів. Він просив ЦК ухвалити рішення про склад колегії наркомату, дати директиву губкомом про налагодження роботи губернських органів НКВТ, вказати напрями, за якими повинна розвиватися діяльність цього органу. На нашу думку, це свідчення безпорадності керівника наркомату щодо організації його роботи [5.-Оп.20.-Спр.1896.-Арк.121].

Політика стримування росту цін, яку проводили більшовики у 20-ті рр., давала лише тимчасові результати. Процес зростання цін тривав і в 1925 р. У лютому цього року сесія ВУЦВК відзначила успішну діяльність уряду у справі зниження оптових промислових цін й висунула вимогу зменшення роздрібних цін шляхом раціоналізації торгового апарату, скорочення накладних видатків в торгівлі, подальшого зниження собівартості товарів [2.-1925.-№13-14.-Ст.103]. У квітні проблеми цін на хліб розглядалися й пленумом ЦК КП(б)У.

Приблизно в цей час розпочалася розробка першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, активізувалася боротьба проти приватного сектора економіки. XIV з'їзд ВКП(б) як небезпечні явища визначив абсолютне зростання приватного капіталу, посилення куркульських господарств на селі, зміцнення нової буржуазії у містах [7.-С.507]. Колективізація, високі податки на приватну підприємницьку діяльність, обмеження грошового і товарного кредиту знищили приватний сектор господарства. В цих умовах зникла конкуренція, інші інститути ринку. Держава визначала ціни директивним шляхом.

Наведені факти засвідчують, що в основі цінової політики правлячої партії було прагнення запобігти можливому виникненню соціального вибуху внаслідок високих цін на продукти харчування та товари широкого вжитку, зберегти владу у своїх руках. Використовуючи ринкові відносини як засіб подолання політичної кризи, більшовицька партія у своїй ціновій політиці ігнорувала дію ринкового механізму ціноутворення. Спроби регулювання цін були непередуманими, безсистемними, здебільшого зводилися до зниження цін директивним шляхом за рахунок виробника. Така політика гальмувала розвиток виробництва й ринкових відносин. Разом із тим, зниження цін на промтовари широкого вжитку та харчові продукти на певній час знімало незадоволення основної маси споживачів.

Джерела та література

1. Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917-1963). – М.: Мысль, 1964.
2. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Харьков.: Изд-во нар. ком. юстиции. – 1921. – №16.
3. Благих И.А. “Зигзаги нэпа” // Истоки. Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. – Т.1. – М.: Экономика, 1989.
4. Диланян А.А. Регулирование внутреннего рынка 1921-1923 гг. (историко-экономический аспект). – К.: Изд-во об-ва “Знание” Украины. Серия 3 “Экономика и управление”, 1991. – №5.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20.
6. Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях нэпа. 1921-1927 гг. – К.: Изд-во КВИРТУ, 1992.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.). – Т.1. – М.: Политиздат, 1967.
8. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1976.
9. Державний архів Донецької області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 1890.